

УДК 94(477)“1930/1941”

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3702>

ORCID ID: 0000-0002-5801-6131

ORCID ID: 0000-0003-0562-0666

ПІДГОТОВА СУСПІЛЬСТВА УРСР ДО УЧАСТИ У МОЖЛИВОМУ ВОЄННОМУ КОНФЛІКТІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Костянтин НІКІТЕНКО

Львівська національна академія мистецтв
кафедра менеджменту мистецтв
вул. Кубійовича, 38, Львів, 79011, Україна
e-mail: nickn@i.ua

Олександр БУТ

Донецький національний університет імені Василя Стуса
кафедра історії України та спеціальних галузей історичної науки
вул. Грушевського, 2, Вінниця, 21050, Україна
e-mail: hist.fcl@donnu.edu.ua

Студія присвячена аналізу особливостей підготовки суспільства в УРСР до можливого воєнного конфлікту. Проаналізовано вплив тоталітарних сталінських методів пропаганди, які сформувалися у міжвоєнний період, на обороноздатність країни. Досліджено, як у мирні роки передвоєнних п'ятирічок мешканці УРСР готувалися до умовного конфлікту. Насамперед акцентовано на готуванні цивільної людності, працівників галузей мирних й далеких від військової справи: службовців, економістів, колгоспників, студентів і школярів тощо.

Ключові слова: пропаганда, тоталітаризм, обороноздатність, милітаризація, мобілізація, світова війна, Червона армія.

Ступінь готовності країни до війни складається з багатьох факторів. Поряд з суто військовими (кількість бійців регулярної армії, забезпеченість зброєю, її технічні характеристики тощо), не менш важливим є й загальна державна воєнна доктрина, яка, крім іншого, безпосередньо впливає на підготовку населення до зустрічі з можливим ворогом. Радянська пропаганда невпинно експлуатувала тезу про неминучість війни з “ворожим” капіталістичним оточенням, формувала в суспільстві образ ворога, на діяльність якого можна було б списати всі “тимчасові” негаразди, а також постійний акцент на небезпеці збройного конфлікту давав змогу виправдати карально-репресивні заходи.

Саме в умовах перших п'ятирічок, коли нереально завищені плани індустріалізації виснажили економіку країни, на дефіцит перетворилися навіть товари першої потреби, знов була запроваджена карткова система постачання, пропаганда неминучої війни з “ворожим” капіталістичним світом набула гіпертрофованих форм. Подібна політика дозволяла радянській верхівці докорінно змінити акценти, щоб вирішувати проблеми забезпечення людності. Рефрен

“аби тільки війни не було” став дуже вигідним для керівництва держави, дозволив виправдовувати себе та ігнорувати людські потреби.

Дослідники С. Кульчицький, В. Литвин, О. Реєнт, І. Коляда та ін.¹ присвятили свої праці аналізу соціально-політичної ситуації в Україні в умовах міжвоєнного періоду. Втім, попри значну історіографічну базу певні аспекти підготовки людности УРСР до можливої війни потребують детальніших студій.

Мета статті – дослідити вплив радянської “класової” пропаганди на обороноздатність країни.

Завдання – проаналізувати загальні тенденції і характерні особливості організації підготовки населення УРСР до можливого воєнного конфлікту напередодні Другої світової війни.

У 1930-х роках проведено величезну роботу з громадянами з проблем підготовки до дій в умовах воєнного стану. Цей вишкіл в обов’язковому порядку проводили на всіх без винятку заводах і фабриках, у всіх радянських установах.

Розглянемо, як у мирні роки передвоєнних п’ятирічок жителі країни готувалися до умовного конфлікту. Насамперед акцентуємо увагу не на професійному вишколі військовиків – солдат і офіцерів. На нашу думку, досить показовим і характерним може стати аналіз досвіду у цьому напрямку цивільних громадян, працівників галузей мирних й надзвичайно далеких від військової справи – робітників, службовців, колгоспників, студентів і школярів. Адже з початком війни саме рівень вишколу цивільного населення, яке прикликають до армії в рамках мобілізаційних заходів, перетворюється на один з вирішальних факторів. Одне діло – коли поповнення зовсім непридатне до військової справи: фізична виправка слабка, зброї в очі не бачило, військової дисципліни не розуміє, і зовсім інше – коли на допомогу професійним солдатам приходять навчений резерв.

На XI з’їзді КП(б)У (червень 1930 р.) підкреслено: “Небезпека війни капіталістичних країн проти СРСР, внаслідок зростання суперечностей капіталістичної стабілізації, піднесення революційної хвилі і вирішальних успіхів у справі будівництва соціалізму в СРСР, насунулася ще ближче, стала більш безпосередньою, як це показує вся низка останніх виступів капіталістичного світу проти СРСР”². Така загроза потребувала відповідного реагування: “Поряд із цим партія наполегливо працювала над зміцненням господарської могутності

¹ Станіслав Кульчицький, *УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії* (Київ: Вид-во НАН України, 1995); Його ж, *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.)* (Київ: Основи, 1996); Його ж, *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)* (Київ: Альтернативи, 1999); Володимир Литвин, *Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.)* (Київ: Альтернативи, 2003); Олександр Реєнт і Ігор Коляда, *Україна між світовими війнами (1914–1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії*. (Київ: Школа, 2004) та ін.

² *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т.1 (1918–1941)*. (Київ: Політвидав України, 1976), 646.

СРСР, над забезпеченням незалежності Радянського Союзу від капіталістичного світу, над посиленням Червоної Армії і підвищенням обороноздатності СРСР. Ця робота повинна й далі ще більше зміцнити реальну силу Радянського Союзу в його боротьбі проти капіталістичного оточення, проти всякої спроби капіталістичного світу захитати міць країни, де будується соціалізм, батьківщини міжнародного пролетаріату”³.

Отже, проблема зміцнення обороноздатності країни була однією з найважливіших. Мілітаризація економіки, щорічне збільшення видатків на мілітаризацію зумовили насамперед перебудову взаємозв’язків із банківським сектором країни. Адже неможливо переоцінити важливість безперервної роботи фінансового механізму в умовах воєнного часу. Параліч банківської системи унеможливить фінансування потреб і армії, і запілля. Саме тому, кожна банківська установа в УСРР отримала свій мобілізаційний план на випадок початку воєнних дій. У подібних планах чітко були прописані мобілізаційні заходи: графіки роботи центральних банків та їх філій, чергування службовців, відкриття додаткових спеціальних кас і розрахункових рахунків, щоб фінансувати оборонні роботи, виплачувати належні кошти призваним до Червоної армії тощо.

Приміром, Херсонський Держбанк отримав з окрфінвідділу на випадок збройного конфлікту розклад розрахунків із клієнтурою, розписаний буквально по хвилинах. Від 9.00 до 11.20 належало видати гроші касам здороввідділу; від 11.20 до 15.00 заплановано обслуговувати освітні установи; від 15.00 до 15.30 – підприємства комунального відділу тощо. Всі розрахунки, пов’язані з мобілізаційними заходами, повинні були проводитись щоденно від 9.00 до 22.00 поза всіма чергами⁴.

Банківське керівництво реагувало швидко на всі партійні вимоги. Потреби оборонної промисловости були пріоритетні. Обіжник Всеукраїнської контори Держбанку, розісланий філіям влітку 1933 р., акцентував на тому, що “робота з обслуговування військової промисловости вимагає особливої чіткості та швидкості виконання”⁵. Всі фінансові операції військової промисловости були під особливим наглядом і контролем. Всеукраїнська контора Держбанку вимагала на перше число кожного місяця на адресу правління банку надсилати звіт щодо залишків коштів на рахунках підприємств військової промисловости. По-військовому чітко забезпечили виконання отриманих вказівок банківські відділення Києва, Дніпропетровська, Шостки. Щоб провести повний облік усіх

³ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т.1 (1918–1941)*, 647.

⁴ Директивы Всеукраинской конторы Госбанка СССР о составлении мобплана и эвакуплана, 4 січня 1928 р. – 28 грудня 1930 р., Державний архів Херсонської області, ф. Р-425, оп. 1, спр. 20, арк. 59.

⁵ Секретная переписка с Всеукраинской конторой Госбанка, 15 січня – 31 грудня 1933 р., Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-1985, оп. 2, спр. 2, арк. 85.

філій, які обслуговують підприємства військової промисловости, при Всеукраїнській конторі Держбанку складено таємні списки⁶.

На випадок будь-яких ускладнень з фінансуванням оборонних підприємств банківське керівництво реагувало миттєво. Так, коли Очаківське відділення Держбанку допустило заборгованість по зарплатні до 80 тис. крб по військовому урядництву, винних покарали негайно. “Військові частини й установи повинні забезпечуватися грошовими коштами першочергово” – підкреслено в наказі Всеукраїнської контори Держбанку⁷.

Питання обороноздатности країни перебувало під постійним контролем партійно-державного керівництва. Перевірки готовости, тренувальні умовні мобілізації відбувалися регулярно, за їх результатами згодом коригували мобілізаційні плани. Так, наприкінці 1933 р. проведено тренувальну мобілізацію відділень Державного банку на Миколаївщині: інформовано працівників, встановлено надзвичайний режим охорони. З певними обмеженнями виконано такі заходи: організація і відкриття спеціальних кас з оплати мобілізаційних чеків для підприємств, а також для розрахунків із мобілізованими до Червоної армії. Деякі заходи під час подібних навчань виконували лише умовно: виплату реальних грошей по мобілізаційних чеках, звісно, не проводили, зроблено тільки відповідні записи у спеціальній касі тощо⁸. Подібні перевірки готовости банківських відділень до можливого конфлікту в передвоєнних п’ятирічках проводили в республіці регулярно.

В умовах “ворожого оточення” проводили відповідну роботу з кадрами. Для прикладу: службовцям Харківщини на початку 1930-х р. організували лекції на теми хімоборони в умовах сучасної війни⁹. Лекції, мобілізаційні навчання, різноманітні курси, на яких вчили надавати першу медичну допомогу, перев’язувати поранених, користуватися протигазами, ховатися у бомбосховища тощо. Обов’язкові політінформації про міжнародну ситуацію та регулярний аналіз боротьби з “ворогами” всередині країни з кожним роком охоплювали дедалі більше робітників і службовців.

Науковці та студенти, селяни і фінансисти, шахтарі та металурги слухали лекції з хімоборони, підвищували свій професійний рівень за допомогою видань, призначених для навчання командирів Червоної армії. Так, у 1933 р. штаб Українського Військового Округу повідомив спецсектор Всеукраїнської контори Держбанку щодо випуску нового журналу “Оборона и мобилизация”. На що

⁶ Секретная переписка с Всеукраинской конторой Госбанка, 15 січня – 31 грудня 1933 р., ДАОО, ф. Р-1985, оп. 2, спр. 2, арк. 85.

⁷ Там само, арк. 22.

⁸ Положение СНК УССР, приказы и инструкции Всеукраинской конторы Государственного банка, акты обследования и переписка с Днепропетровской областной конторой Госбанка по мобилизационным вопросам, 4 січня 1933 – 17 вересня 1934 р., Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-980, оп. 5, спр. 10, арк. 44–45.

⁹ “Сором”, *Банковець*, 28 грудня 1930.

спецсектор негайно відреагував циркуляром, який надійшов у всі банківські відділення республіки: “Провести передплату на цей журнал”¹⁰. В умовах передвоєнних п’ятирічок передплата на подібні видання була обов’язкова.

Із кожним роком мілітаризація країни поглиблювалася. Працівники активно опановували навички, потрібні у воєнних умовах. Керівництво – і загальнореспубліканське, і на місцях – усіляко стимулювало цю активність. На XVII з’їзді ВКП(б) у 1934 р. детально проаналізували міжнародну ситуацію: експансія Японії, реваншистські настрої в Німеччині, що зумовлювало напруження в Європі, вихід Японії та Німеччини з Ліги Націй, посилення перегонів озброєнь – все це свідчило, що світ стоїть перед загрозою нової війни. “Діло явно йде до нової війни”¹¹, – зробив висновок Й. Сталін у своїй доповіді на з’їзді. Не виключав він і можливого нападу на СРСР, але катастрофи у цьому не вбачав, бо вважав, що після такої агресії народи у капіталістичних країнах одразу виступлять “проти своїх гнобителів”. Понад те, Й. Сталін був переконаний, і саме це намагався донести до делегатів з’їзду, що війна проти СРСР поховає й остаточно доб’є саме капіталістичні держави: приведе до повної поразки нападників, до революції у низці країн Європи й Азії і до розгрому буржуазно-поміщицьких урядів цих країн. В. Молотов активно підтримав вождя, закликав максимально посилити “пильність і готовість до захисту великих завоювань Жовтневої революції” і з цією метою “приділити особливу увагу боєздатности нашої уславленої Червоної Армії”¹². З’їзд ухвалив резолюцію, щоб забезпечити “зміцнення обороноздатности країни”¹³.

На XII з’їзді КП(б)У (січень 1934 р.) вкотре констатовано: “успіхи соціалістичного будівництва, швидко зростаюча на цій основі могутність Країни Рад – цитаделі світової пролетарської революції – приводять в шаленство найбільш реакційні верстви буржуазії, які безустанно плетуть сіті антирадянських провокацій, посилено готують контрреволюційну війну проти СРСР”¹⁴. А відтак наголошено на необхідності подальше підвищувати обороноздатність республіки.

Населення УСРР активно підтримувало ухвали партії. Виконуючи директиви парторганів, тисячі працівників усіх без винятку установ республіки опановували військові спеціальності й удосконалювали навички, необхідні в бойових умовах. Так, працівник Київської центральної ощадної каси комсомолец Я. Давідзон провів у протигазі 24 години без перерви. На 10 ранку він прийшов на роботу й одразу одягнув протигаз, відпрацював повний робочий день – вісім годин, потім

¹⁰ Секретная переписка с Всеукраинской конторой Госбанка, арк. 127.

¹¹ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет, (Москва: Партиздат, 1934), 10.

¹² Там само, 7.

¹³ КППС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970), (Київ: Політвидав України, 1980, Т. 5 (1931–1941)), 144.

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК, (Київ: Політвидав України, 1976, Т. 1 (1918–1941), 765.

був присутній на політзаняттях, після чого у протигазі трохи погуляв містом. Удома під наглядом помічника дільничного лікаря ліг спати. Зняв засіб захисту лише о 10 ранку наступного дня на роботі. Голова Центральної ради ТСОАВІАХІМу України Попов нагородив комсомольця значком активіста¹⁵.

Взятий курс перетворити СРСР на могутню щодо військової справи державу вимагав відповідного інтенсивного фінансування. Якщо у 1936 р. Наркомат оборони отримав 14,9 млрд крб, то у бюджетному плані на 1937 р. асигнування зросли до 20,1 млрд крб, а у 1938 р. – вже 27 млрд крб (майже 20% державного бюджету)¹⁶. І це лише ті суми, які були офіційно оприлюднені. Реальні ж витрати на армію були з одного боку цілком таємні, а з іншого – незрівнянно вищі. Більшовицька влада передбачала не лише витрати на харчі та однострощі для Червоної армії, виготовлення техніки, зброї, але й побудову великої кількості баз, складів, полігонів, аеродромів, оборонних споруд тощо. Загалом майже всі промислові об'єкти в СРСР тією чи іншою мірою мали виконувати військові замовлення або переходити їх виконувати у найкоротший термін. Основну ідею проголошеної індустріалізації сформулював на XV з'їзді ВКП(б) голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев: “Так побудувати всю нашу цивільну промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий термін перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові”¹⁷. Як згадував генерал армії С. Штеменко: “Кожний, звичайно, розумів, що всі наші п'ятирічки, які мали на меті побудову комунізму в СРСР, були спрямовані і на те, щоб економічно забезпечити перемогу, якщо доведеться воювати”¹⁸.

Тож значні капіталовкладення вимагали налагодженої системи співпраці з банківським сектором – чіткого і швидкого переказу грошей на рахунки потрібних об'єктів. Окрім того, в умовах “ворожого оточення”, на чому регулярно наголошувала радянська пропаганда, безумовно, далеко не щодо всіх об'єктів та обсягів їх фінансування виникала потреба широко інформувати громадськість, що, відповідно, позначалося на рівні таємности. Без перебільшення можна сказати, що банківська система СРСР, а також і УРСР були не просто втягнуті в коло інтересів Наркомату оборони, а й значною мірою стали його важливою підконтрольно-залежною складовою.

На XIII з'їзді КП(б)У (травень–червень 1937 р.) вкотре підкреслено: “Запеклі вороги українського народу – німецькі фашисти і польські пани – з допомогою

¹⁵ Маркус, “24 часа в противогазе”, *Экономическая жизнь*, 10 травня 1936.

¹⁶ “Финансовая программа СССР на 1937 год. Доклад наркомфина СССР тов. Г.Ф. Гринько о государственном бюджете СССР на 1937 г. Бюджет и оборона СССР”, *Экономическая жизнь*, 12 січня 1937; *История Украинской РСР: В 8 т., 10 кн.*, (Київ: Наукова думка, 1977, Т. 7), 15.

¹⁷ *XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет*, (Москва, Ленинград: Госиздат, 1928), 839.

¹⁸ С. Штеменко, *Генеральный штаб у роки війни* (Київ: Видавництво політичної літератури, 1968), 9.

своєї троцькістської, правої та української націоналістичної агентури відкрито готують новий збройний напад на СРСР. Зростання небезпеки воєнного нападу фашистських держав на СРСР і УРСР ставить перед усіма партійними організаціями завдання посилити увагу до питань партійної роботи в Червоній Армії і оборонної роботи в масах трудящих¹⁹. Уже за рік, на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.) ці тези розвинуто: "Польсько-німецькі фашисти і всі інші агресори готують напад на СРСР". З метою забезпечити гідну відповідь можливим агресорам акцентовано на тому, що "всі парторганізації, члени і кандидати КП(б)У повинні насамперед дбати про безустанне зміцнення обороноздатності соціалістичної Батьківщини"²⁰. Було визначено конкретні справи: "В обстановці наростаючої загрози воєнного нападу фашистських агресорів на СРСР з'їзд вважає цілком необхідним вивчення комуністами і насамперед партійним активом військової справи... З'їзд доручає партійним організаціям вжити всіх заходів до зміцнення системи місцевої протиповітряної і хімічної оборони, приділити найсерйознішу увагу і забезпечити допомогу в роботі добровільних організацій трудящих – ТСОАВІАХІМу, Червоного Хреста й інших, що мають першочергове значення для зміцнення обороноздатності соціалістичної Батьківщини"²¹. Нарком фінансів А. Зверев у своїй доповіді влітку 1938 р. підкреслив, що "як ніколи близько і реально, нависла загроза нової війни, яку готують фашистські агресори. Війна може розпочатися у будь-який день, несподівано". Фінансист наголосив на необхідності постійно дбати й кожною справою зміцнювати обороноздатність країни. Слухачі тривалими оплесками підтримали доповідача²².

Постійні акценти на зовнішній загрозі давали змогу виправдати жорстокість внутрішньої політики: репресії, трансформацію економіки, масштабні соціальні експерименти – колективізацію, розкуркулювання тощо. У своїй промові, з нагоди річниці листопадових подій нарком оборони СРСР К. Ворошилов наголосив: "21-шу річницю свого існування Радянський Союз святкує за обставини воєнної загрози, яка зростає. Вогнища війни, розпалені фашизмом на Заході і Сході, розгоряються у нову, другу світову імперіялістичну бійню... Європа в сучасні часи є вже не "пороховим погрібом", а цілим "арсеналом із вибухівкою", який готовий будь-якої миті від першої іскри злетіти у повітря"²³.

На XVIII з'їзді ВКП(б) (березень 1939 р.) наголошено: "У таборі капіталізму тон задають фашистські країни з їх внутрішнім кривавим терором і зовнішньою імперіялістичною агресією, яка привела вже до другої імперіялістичної війни, за

¹⁹ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*, Т. 1, 880.

²⁰ Там само, 889, 890.

²¹ Там само, 898.

²² "Доклад наркома финансов СССР тов. А.Г. Зверева", *Финансовая газета*, 12 серпня 1938.

²³ Клим Ворошилов, "Приказ народного комиссара обороны СССР", *Финансовая газета*, 7 листопада 1938.

участю низки країн Європи та Азії і загрожує розлитися далі”²⁴. Відповідно, Пленум ЦК КП(б)У в липні 1939 р. в резолюції “Про масово-оборонну роботу” закликав “кожного комуніста освоїти не менше однієї з військових спеціальностей”²⁵.

Військовим вишколом намагалися охопити мало не 100% населення. Діти й дорослі, службовці й робітники, науковці та колгоспники – всі мусили його пройти. Винятків не мало бути ні за статтю, ні за віком, ні за станом здоров’я. Малі діти нарівні з дорослими вчилися кидати гранати, опановували різноманітну зброю, освоювали навички протиповітряної та хімічної оборони (ППХО). Приміром, у школі № 4 м. Первомайська на Одещині військові курси відвідували майже всі учні (крім наймолодших) – 218 дітей. Навчання проводили регулярно двічі на тиждень. Діти ознайомлювалися зі зброєю, вчилися знешкоджувати вибухівку та перев’язувати поранених, надавати допомогу на випадок хімічного удару тощо. Також регулярно відбувалися навчання у польових умовах. Вражає навіть простий перелік тем навчального плану школярів: “взвод в обороні”, “взвод у наступі”, “рота на марші”, “зустрічний бій” тощо²⁶. У школі № 100 м. Одеси з 237 школярів старших класів – 217 були членами ТСОАВІАХІМу, всі школярі були записані у 4 гуртки з вивчення військової справи, окрім того, діяло ще два гуртки ППХО²⁷.

Лише в Одесі працювало 3600 агітаторів з військової пропаганди та масової політичної оборонної роботи. За 1940 р. у місті та області проведено 18130 лекцій, бесід і доповідей, які прослухали понад 455 тис. людей. А також проведено майже 5,5 тис. лекцій на теми ППХО, їх відвідало ще майже 230 тис. осіб. У місті проведено 619 навчань груп самозахисту (їх членами було понад 13 тис. людей). Робітники та службовці міста провели 6272 тренування роботи у протигазі, навчанням охопили майже 200 тис. працівників. Понад 150 тис. людей здійснили тривалі походи у протигазах тощо²⁸.

Військовий вишкіл активно освоювали і на селі. Приміром, у колгоспі “Ударна п’ятирічка” всі селяни були членами ТСОАВІАХІМу. 30 осіб здали нормативи на значок Ворошиловського стрільця 1-го ступеня. Були створені гуртки зв’язківців і саперів. Під керівництвом демобілізованих офіцерів ЧА проводили тактико-стратегічні військові навчання, імітації боїв на місцевості з залученням максимальної кількості селян. Також був створений гурток ворошиловських вершників. Навіть колгоспна стайня працювала за військовим взірцем²⁹.

²⁴ *КПРС в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК*, Т. 5, 359.

²⁵ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК*, Т. 1, 929.

²⁶ Стенограмма собрания актива обласной парторганизации об итогах соцсоревнования по оборонной работе между Одесской и Николаевской областями, 25–26 февраля 1940 р., ДАОО, ф. П-11, оп. 1, спр. 1818, арк. 82.

²⁷ Там само, арк. 101.

²⁸ Там само, арк. 83–84, 98.

Окрім того, атмосфера загальної істерії призводила до появи таких принципово радянських “винаходів”, як бухгалтер-парашутист або статистик-кулеметниця. Приміром, Белла Блюмен, статистик київської контори Держбанку з гордістю заявила: “Без відриву від виробництва я опанувала складну техніку кулемета. Склала всі норми на “відмінно”. Можу сміливо заявити, що мій кулемет влучно, без промахів буде бити ворогів, які наважаться зазіхнути на наше щасливе життя”³⁰. Киянка М. Бойко, попри те, що офіційно працювала бухгалтером, опанувала різні військові спеціальності: закінчила курси кулеметників, навчалася у школі пілотів, брала участь у зимовому поході у протигазах за маршрутом Київ–Москва тощо. Важко сказати, як впливало це на її професійний рівень і кваліфікацію як бухгалтера, але ТСОАВІАХІМ нагородив дівчину почесною грамотою та іменною зброєю. Досить типова ситуація для радянських службовців кінця 1930-х років. Так, колега М. Бойко – О. Васюкова, яка працювала бухгалтером-контролером, опанувала кулемет, закінчила курси планеризму й організувала на підприємстві групу стрибків із парашутом, куди був змушений записатися практично весь колектив незалежно від статі й віку³¹. При кожній радянській установі організовували гуртки самозахисту, членство в яких було обов’язкове.

Проте, бюрократизація і формалізм, вроджені вади командного керування призвели до абсолютної неготовності радянського господарського механізму до справжньої війни. Безпорадними виявилися навіть ті радянські заклади, від функціонування яких прямо залежала безпека армії. Зокрема, попри те, що мобілізаційні плани були предметом особливої опіки вищого керівництва, деякі банківські установи у воєнних умовах не змогли виконувати своїх функцій. Фінансування оборонних заходів у багатьох регіонах було зірване.

Приміром, проведена в січні 1941 р. перевірка Миколаївської обласної контори Промбанку показала, що банк не має навіть приблизного розрахунку необхідних виплат на перший місяць війни. Також жоден із відповідальних працівників, які мали б здійснювати керівництво банком у воєнних умовах, не був забезпечений від призову до армії. Попри вказівку негайно виправити вказані недоліки, Миколаївський Промбанк не впорався з цим завданням навіть і за півроку, які залишалися до німецької агресії. Як наслідок, уже 23 червня 1941 р. до лав Червоної армії призвали Челнокова – старшого кредитного інспектора, керівника групи загального фінансування. На його місце терміново призначили іншого співробітника, якому знадобилося чимало часу, аби розібратися у новій для нього справі. Зрозуміло, що від цього напряду постраждала ефективність банківської роботи, що було надважливим в умовах воєнного часу. У цій банківській установі

²⁹ Стенограмма собрания актива обласной парторганизации об итогах соцсоревнования по оборонной работе между Одесской и Николаевской областями, 25–26 февраля 1940 р., ДАОО, ф. П-11, оп. 1, спр. 1818, арк. 81.

³⁰ Белла Блюмен, “Статистик и пулеметчик”, *Финансовая газета*, 16 лютого 1938.

³¹ Г.Л., “Нам есть что защищать”, *Экономическая жизнь*, 8 березня 1937.

навіть керівник і заступник полінувалися подати до військкомату відповідні документи, щоб оформити безпеку від призову, схаменувшись тоді, коли отримали повістки, й потім в авральному темпі бомбардували військових проханнями щодо відстрочки.

Сумний парадокс: практично єдине, що вдалося зробити керівникам того банку у воєнних умовах вчасно і у повному обсязі – це знищити при евакуації з міста всі документи з детальними планами проведення мобілізації, виконання яких вони свого часу так ганебно проігнорували ³².

Багато в чому подібну службову невідповідність можна пояснити проведенням масштабних регулярних “чисток” серед радянських службовців. Постійний пошук і ліквідація “ворогів народу”, “антирадянських” та “ненадійних” елементів істотно послабили установи. Були репресовані тисячі працівників із величезним досвідом роботи (іноді – десятки років). На їх місця призначалися часто випадкові, зовсім не підготовані люди, часом без жодної освіти та потрібного досвіду роботи. Характерною була максимальна плинність кадрів: деякі працівники встигали попрацювати всього по кілька місяців – лише до першої “чистки”.

Отже, у суспільстві свідомо нагнітали воєнну істерію. Правляча партія раз у раз наголошувала на неминучості збройного конфлікту з капіталістичним оточенням, що дозволяло, певною мірою, виправдовувати тоталітарно-терористичні методи управління. Жителі УРСР слухали лекції та передплачували видання, розраховані на військових. Стрибали з парашутом, опановували різноманітну зброю та вчилися не просто працювати, а й, навіть, спати у протигазах. Утім, фактично сталінські методи керування державою породили сумний парадокс: країна багато років наполегливо й цілеспрямовано готувалася до війни, але в підсумку до реальної війни виявилася зовсім не готовою. Попри те, що у роки передвоєнних п’ятирічок військовим вишколом намагалися охопити майже все населення (разом зі школярами або людьми таких далеких від армії професій, як бухгалтери чи колгоспники), 1941 р. – рік нападу Німеччини перетворився на катастрофу для Червоної армії.

PREPARING USSR SOCIETY FOR PARTICIPATION IN A POSSIBLE MILITARY CONFLICT BEFORE THE SECOND WORLD WAR

³² Мобилизационный план Николаевской областной конторы Промбанка, 11 января–30 июля 1941, ДАМО, ф. Р-2101, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 17, 38, 44.

Kostyantyn NIKITENKO

Lviv National Academy of Arts
Management of Arts Department
Kubiyovycha str, 38, Lviv, 79011, Ukraine
e-mail: nickn@i.ua

Oleksandr BUT

Vasyl Stus Donetsk National University
Department of History of Ukraine and Special Branches of History
Hrushevskoho str., 2, Vinnytsia, 21050, Ukraine
e-mail: hist.fcl@donnu.edu.ua

Soviet propaganda continually exploited the thesis of the inevitability of war with a “hostile” capitalist environment, formed the image of an enemy, who could be blamed for all “temporary” troubles, and constantly emphasized on the danger of armed conflict – that could enable justifying punitive-repressive measures. The purpose of the article is to investigate the impact of Soviet “class” propaganda on the country’s defense capability. The task is to analyze the general tendencies and peculiarities of preparing the population of the USSR for a possible military conflict on the eve of World War II. The main idea of the article is that during five pre-war years, a great deal of work was done in the USSR to prepare the population for participation in a possible military conflict. The military training was all-encompassing.

During first five years, when unrealistically inflated plans for industrialization had exhausted the economy of the country there was a deficit even for essentials, the card supply system was reintroduced, and the propaganda of the inevitable collision with the “hostile” capitalist world became hypertrophied. Such a policy allowed the Soviet administrative top to radically change the emphasis in addressing the problems of provision for population. The refrain “if only there was no war” became very advantageous for the leadership of the state, allowed to justify the neglect of human needs.

Preparations for actions under the war circumstances were carried at all factories and plants, at all Soviet institutions. The article analyzes how the peoples of Soviet Ukraine were preparing for a possible conflict during the five peaceful pre-war years. First of all, the emphasis of the article is not on the professional training of the military “soldiers and officers, much more indicative and characteristic is the analysis of the experience of training civilians, workers of the branches far from military affairs – workers, employees, collective farmers, students and schoolchildren. After all, since the beginning of the war, the level of training of civilians who are drafted into the army in the context of mobilization measures became one of the decisive factors.

The issue of the country’s defense capability was under constant control of the party-state leadership. The article proves that lectures, mobilization training, various courses in which they were taught to provide first aid, bandage the wounded, use gas masks, hide in bomb shelters, and compulsory political information on the international situation and regular analysis of the fight against “enemies” inside the countries was getting more widespread year after year, reaching more and more workers and employees. Almost 100% of the population was covered by military training. Children and adults, employees and workers, scientists and collective farmers – everyone had to go through military training. There were almost no exceptions by gender, age, or health. Young children along with adults learned to throw grenades, mastered various weapons, the skills of air and chemical defense. In addition, the atmosphere of general hysteria led to the emergence of such fundamentally Soviet inventions as a parachutist-accountant or a book-keeper-machine gunner.

Thus, society has consciously injected military hysteria. However, the bureaucratization and formalism, the inherent defects of command management led to the absolute unpreparedness of the Soviet economic mechanism for a real war. Despite the fact that during the five pre-war years, almost all the population (including schoolchildren and accountants or collective farmers) was covered by military training, 1941 – the year of the German attack – turned into a disaster for the Red Army.

In fact, Stalin's methods of governing the state gave rise to a sad paradox: for many years the country persistently and purposefully prepared for war, but in the end it turned out not to be ready for a real war.

Keywords: propaganda, totalitarianism, defense capability, militarization, mobilization, world war, Red Army.

REFERENCES

- Bliumen, Bella. "Statystyk i pulemetchyk", *Fynansovaia hazeta*, 16 liutoho, 1938. (in Russian). *XVII sjezd Vsesoiuznoi Kommunistycheskoi partii (b). Stenohrafycheskyi otchet*, Moskva: Partizdat, 1934. (in Russian).
- "Finansovaya programma SSSR na 1937 hod. Doklad narkomfyna SSSR tov. H. F. Hryenko o hosudarstvennom biudzhete SSSR na 1937 h. Biudzhety y oborona SSSR", *Ekonomycheskaya zhizn*, 12 sichnia, 1937. (in Russian).
- H.L. "Nam est chto zashchyschat", *Ekonomycheskaya zhizn*, 8 bereznia, 1937. (in Russian).
- "Hryenko o hosudarstvennom biudzhete SSSR na 1937 h. Biudzhety y oborona SSSR", *Ekonomycheskaia zhizn*, 12 sichnia, 1937. (in Russian).
- Direktyvy Vseukraynskoj kontory Hosbanka SSSR o sostavleny mobplana y evakoplana, 4 sichnia 1928 r. – 28 hrudnia 1930 r., Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti, fond R-425, opys 1, sprava 20. (in Russian).
- "Doklad narkoma fynansov SSSR tov. A.H. Zvereva", *"Fynansovaia gazeta"*, 12 serpnia, 1938. (in Russian).
- Istoriia Ukrainy RSR: V 8 t., 10 kn.* Kyiv: Naukova dumka, 1977, T. 7. (in Ukrainian).
- Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK.* Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1976, T. 1. (in Ukrainian).
- KPRS v rezoliutsiiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK (1898–1970).* Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1980, T. 5 (1931–1941). (in Ukrainian).
- Kulchytskyi, Sviatoslav. *USSR v dobu novoyi ekonomichnoyi polityky (1921–1928 rr.): Sproba pobudovy kontseptual'nykh zasad real'noyi istoriyi.* Kyiv: Vyd-vo NAN Ukrainy, 1995. (in Ukrainian).
- Kulchytskyi, Sviatoslav. *Komunizm v Ukrayini: pershe desyatyrichchya (1919–1928 rr.).* Kyiv: Osnovy, 1996. (in Ukrainian).
- Kulchytskyi, Sviatoslav. *Ukrayina mizh dvoma viynamy (1921–1939 rr.).* Kyiv: Alternatyvy, 1999. (in Ukrainian).
- Lytvyn, Volodymyr. *Ukrayina: mizhvoyenna doba (1921–1938 rr.).* Kyiv: Alternatyvy, 2003. (in Ukrainian).
- Markus. "24 chasa v protyvohaze" *Ekonomycheskaia zhizn*, 10 travnia, 1936. (in Russian).
- Mobylyzatsyonnyj plan Nykolaevskoy oblastnoy kontory Prombanka, 11 sichnia – 30 lypnia 1941 r., Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (dali – DAMO), fond R-2101, opys 1, sprava 2. (in Russian).
- Polozhenye SNK USSR, prykazu i instruksii Vseukraynskoj kontoru Hosudarstvennogo banka, aktu obsledovaniya y perepyska s Dnepropetrovskoy oblastnoy kontoroy Hosbanka po mobylyzatsyonnum voprosam, 4 sichnia 1933 r. – 17 veresnia 1934 r., DAMO, fond R-980, opys 5, sprava 10, (in Russian).
- XV sjezd Vsesoyuznoi Kommunistycheskoi partii (b). Stenohrafycheskyi otchet.* Moskva, Leningrad: Hozizdat, 1928. (in Russian).

- Reyent, Oleksandr, Kolyada, Ihor. *Ukrayina mizh svitovymy viynamy (1914–1939 rr.): Podiiv. Lyudy. Dokumenty. Narysy istoriyi*. Kyiv: Shkola, 2004. (in Ukrainian).
- Sekretnaia perepyska s fylyalami nasheho banka, 28 hrudnia 1932 r. – 15 hrudnia 1933 r., Derzhavnyi arkhiv Odeskoy oblasti (dali – DAOO), fond R-1985, opys 2, sprava 3. (in Russian).
- Sekretnaia perepyska s Vseukraynskoy kontory Gosbanka, 15 sichnia – 31 hrudnia 1933 r., DAOO, fond R-1985, opys 2, sprava 2. (in Russian).
- Shtemenko, Serhei. *Heneralnyi shtab u roky viyny*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoyi literatury, 1968. (in Ukrainian).
- “Sorom”, *Bankovets*, 28 hrudnia, 1930. (in Ukrainian).
- Stenohramma sobranyia aktyva oblasnoi partorhanyzatsyy ob itohakh sotssorevnovanyia po oboronnoi rabote mezhdou Odesskoi y Nykolaevskoi oblastiamy, 25 – 26 liutoho 1940 r., DAOO, fond P-11, opys 1, sprava 1818. (in Russian).
- Voroshylov, Klym. “Prykaz narodnoho komysara oborony SSSR”, *Finansovaia hazeta*, 7 lystopada, 1938. (in Russian).